

Politikos filosofija

MOTIEJAUS VALANČIAUS VEIKLA POLITIKOS FILOSOFIJOS POŽIŪRIU

Alvydas Jokubaitis

Vilniaus universiteto
Politikos teorijos katedra
Vokiečių g. 10, LT-01130 Vilnius
El. paštas: alvydas.jokubaitis@takas.lt

Santrauka. Straipsnio tikslas – politikos filosofijos požiūriu pažvelgti į Motiejaus Valančiaus veiklą. Pripažindami, kad Valančius sukūrė atskirą Lietuvos istorijos epochą, istorikai neatskleidė jos savitumą apibrėžiančio turinio. Šiam uždaviniui įgyvendinti gali padėti politikos filosofija. Remiantis istorikų atliktais tyrinėjimais, būtina rasti naujas Valančiaus veiklą aiškinančias sąvokas. Straipsnyje bandoma pagrįsti mintį, kad Valančiaus vadovaujama Žemaičių vyskupija buvo pirmoji moderniosios lietuvių tautos politinio gyvenimo forma, tarpinis darinys tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir tautinės valstybės. Valančius valdė politinę prasmę turėjusią instituciją ir sukūrė atskirą šalies politinės istorijos laikotarpį, kuriam gali būti pritaikyta *interregnum* sąvoka.

Pagrindiniai žodžiai: Motiejus Valančius, tautinė valstybė, demokratija, *interregnum*.

Motiejaus Valančiaus 1850–1870 metais valdyta Žemaičių vyskupija gali būti aiškinama kaip Lietuvos politinės istorijos reiškinys, be kurio neįmanoma suprasti trijų dalykų: 1) Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasitraukimo iš moderniosios lietuvių tautos gyvenimo, 2) Lietuvos tautinės valstybės atsiradimo ir įsitvirtinimo, 3) dabartinių tautinės valstybės transformacijų. Žemaičių vyskupija buvo politinė XIX a. Lietuvos gyvenimo forma. Į Valančiaus valdytą vyskupiją būtina žvelgti per politikos filosofijos prizmę. Svarbu išsivaduoti nuo įprastinio Valančiaus kaip vyskupo ir kultūrininko įvaizdžio. Šis žmogus pirmasis apčiuopė naują Lietuvos kultūros teritoriją, besiskiriančią nuo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės. Tai buvo atsisveikinimas su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste kaip politine forma ir naujų lietuvių tautos gyvenimo pavidalų ieškojimo

pradžią. Galima sakyti, kad tai buvo pirmas didelis žingsnis į masinę demokratiją. Valančius sukūrė nestandartinę politinio gyvenimo formą, kuriai suprasti netinka įprastos politikos mokslo sąvokos. Nusistovėjusių politinių sąvokų peržiūrėjimas yra politikos filosofijos uždavinys. Tai darant remiamasi istorikų tyrinėjimais, tačiau su viena išlyga – sąvokos ir dalykų matymo būdai skiriasi nuo to, ką istorikai vadina empirinio tyrimo rezultatais. Politikos filosofų uždavinys – tirti sąvokas ir patyrimo įprasminimo būdus.

Atskira epocha Lietuvos istorijoje

Valančius yra pirmasis naujosios lietuvių tautos atstovas, pasiekęs tokias politinės karjeros aukštumas. Jis valdė politinę prasmę turėjusią Žemaičių vyskupiją, kuri buvo didžiausia katalikiška vyskupija carinėje Rusijoje, du kartus akis į akį susitiko su Rusijos

caru, nuolatos bendravo su aukščiausiais Rusijos imperijos pareigūnais ir net pats buvo vienas iš jų. Dabartinais terminais tariant, jis buvo politinio pasitikėjimo pareigūnas. Garsiosios Valančiaus parapijų vizitacijos ir blaivybės sąjūdis turėjo neabejotiną kovos už politinę įtaką bruožą. Istorikas Vytautas Merkys rašė: „Užsimezgė tiesiog magiškas vyskupo ir liaudies ryšys, kuris stiprėjo per kiekvieną vizitaciją. Su neslepiančiu pasipiktinimu ši ryšį konstatavo ir Vilniaus generalgubernatoriai“ (Merkys 1999: 229). Rusijos administracijos atstovų nuomone, Valančius buvo toks įtakingas, kad galėjęs „per kelis mėnesius sukelti naują maištą“ (Valančius 1972: 11). Lietuvių istorikai lig šiol sunkiai pripažįsta, kad Valančius – ne tik vyskupas ir kultūros veikėjas, bet ir neeilinis politikas. Po Abiejų Tautų Respublikos padalijimo neliko aiškių politinių Lietuvos ribų, buvo ginčijamos etnografinės ribos, nebuvo aiškios tautinės savimonės ir tapo neaišku, ką reiškia žodis „Lietuva“. Valančius pirmas pasiūlė aiškiai apčiuopiamas naujas Lietuvos ribas. Vyskupystės veikla dažniausiai įdomi tik Bažnyčios istorikams. Valančius sugebėjo religijos istorijos faktus paversti politinės istorijos faktais. Nors jis pats manė esąs tik vyskupas, o ne politinis veikėjas, jo veiklos rezultatai vertė permąstyti daugelį politinių sąvokų. Valančiaus pavardė sietina ne tik su garsiuoju bajoro dokumentų falsifikavimu. Jis taip pat falsifikavo, t. y. kritiškai peržiūrėjo, visą ankstesnės Lietuvos kultūrinio gyvenimo formą.

Valančiaus valdytos Žemaičių vyskupijos kaip politinės formos aiškinimas priklauso nuo atsakymo į filosofinį klausimą „kas yra politika?“ Nesileidžiant į platesnes diskusijas šiuo klausimu, būtina pasakyti, kad politiškumas nenurodo kokio nors nekintamo vertybių rinkinio, bet gali būti apibūdintas

kaip nepolitinių sričių vertybių supolitavimo ir nupolitavimo veiksmas. Bet kuris visuomenės gyvenimo reiškinys gali įgauti arba prarasti politinę reikšmę. Politika neturi nekintamos esmės, bet turi būti apmąstoma pagal veiksmo, o ne substancijos analogiją. Bet kuris politinis veiksmas gali būti traktuojamas kaip politiškumo savybės suteikimas nepolitiniams reiškiniams. Politinių dalykų suvokimą gali keisti daugybė prasmės šaltinių – moralė, religija, kultūrinis tapatumas, ekonominė nauda ir net grožio suvokimas. Politiškumas negali būti tapatinamas tik su valstybe. Priešingai, valstybė yra tik viena iš politiškumo apraiškų. Jeigu valstybė būtų vienintelis politiškumo etalonas, tai negalėtume suprasti visos ikirenesansinės Vakarų politinės minties istorijos. Vyskupija nebūtinai yra tik religinio gyvenimo administravimo forma, bet gali būti aiškinama ir kaip politinio gyvenimo elementas. Valančiaus valdyta Žemaičių vyskupija buvo pirmą politinio gyvenimo formą, kurią modernioji lietuvių tauta apčiuopė po Abiejų Tautų Respublikos žlugimo.

Kaip metodinę priemonę Valančiaus valdytai Žemaičių vyskupijai suprasti galima pasiūlyti *interregnum* sąvoką. Ši iš feodaliųjų laikų paveldėta sąvoka padeda suprasti Valančiaus veiklos prasmę ir intencijas. Valančiaus kaip Žemaičių vyskupo veiklos metu dar nebuvo ne tik Lietuvos kaip atskiro politinio vieneto, bet ir aiškaus Lietuva vadinamos teritorijos ribų suvokimo. Žemaičių vyskupija tapo pirmuoju administraciniu vienetu, parodžiusiu galimas naujos tautos ir valstybės ribas. Egidijus Aleksandravičius ir Antanas Kulakauskas savo knygoje „Carų valdžioje“ rašo: „nėra pagrindo Valančiaus epochą posukiliminiu laikotarpiu traktuoti kaip tautinio judėjimo etapą, nors tai, be abejo, atskira epocha Lietuvos istorijoje“

(Aleksandravičius, Kulakauskas 1996: 191). Tačiau knygoje nerasime paaiškinimo, kas apibūdina šios epochos savitumą. Tame pačiame knygos puslapyje papuolama į prieštaravimą: vienoje vietoje sakoma, kad Valančiaus vadovaujama Katalikų Bažnyčia „palaikė lietuvių, netgi plėtė socialinę bazę tautiniam atgimimui“, o kitoje priduriama pirmiau cituota mintis, kad Valančius sukūrė „atskirą epochą Lietuvos istorijoje“, kuri negali būti tapatinama su tautiniu atgimimu. Po šių teiginių tampa neaišku, kodėl socialinės tautinio atgimimo bazės plėtimas negali būti aiškinamas kaip sudedamoji tautinio atgimimo dalis. Aleksandravičius ir Kulakauskas nori pasakyti svarbų dalyką – Valančius yra iškilčiausias XIX a. pirmos pusės Lietuvos istorijos asmenybė, tačiau įstringa pusiau-kelėje, negalėdami apibūdinti jos veiklos išskirtinumo. Lieka neišaiškinta, ką reiškia „atskira epocha Lietuvos istorijoje“?

Prieštaravimas istorikų samprotavimuose atsiranda dėl Valančiaus valdytos Žemaičių vyskupijos politinio vaidmens nesuvokimo. Valančiaus sukurta „atskira epocha Lietuvos istorijoje“ buvo *interregnum* tarp kunigaikštystės ir tautinės valstybės, tarp bajorų tautos ir tauta tampančių valstiečių, tarp lenkiškai lietuviškos ir moderniosios lietuvių kultūros, tarp beformės liaudies masės ir apsišvietusios visuomenės, tarp bajoriškos ir masinės demokratijos, tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo, tarp teocentrinės ir antropocentrinės pasaulėžiūros, tarp Rytų ir Vakarų, tarp Daukanto ir „Auszros“, tarp tradencializmo ir modernizmo. Feodalinis *interregnum* terminas padeda suprasti giliausią Lietuvos istorijos lūžį. Šiuo atveju kalbama ne apie įprastinį monarchų valdymo pertrūkį, kaip tai buvo pasibaigus Jogailaičių dinastijai ar dėl Vladislavo III mažametystės. Valančius sukūrė *interregnum* tarp feodalinės

Abiejų Tautų Respublikos ir naujai besiformuojančios (kaip vėliau paaiškėjo) Lietuvos tautinės valstybės. Iš feodalinės Abiejų Tautų Respublikos patirties verta prisiminti tik tai, kad tuometinėje *interregnum* situacijoje *interrex* vaidmuo taip pat tekdavo vyskupo rango žmogui – Gniezno arkivyskupui. Net pats to nesuvokdamas, Valančius tapo moderniosios lietuvių tautos regentu, o jo vadovaujama vyskupija atliko *rada opiekuńcza* vaidmenį. Su Žemaičių vyskupijos pagalba lietuviai perėjo iš vienos politinio gyvenimo formos į kitą.

Aleksandravičius ir Kulakauskas teisūs sakydami, kad Valančius sukūrė „karalystę dvasios sferoje, kurios neįstengė užkariauti gausi ir profesionaliai pasirengusi rusų valdininkija“ (Aleksandravičius, Kulakauskas 1996: 174). Tačiau šį istorikų teiginį galima paaiškinti ir kitais terminais. Valančius sėkmingai pasinaudojo tuo, kas nuo viduramžių buvo žinoma kaip *protestas spiritualis* arba *protestas ecclesiastica*. Romos popiežiams ne kartą teko įrodinėti, kad jie turi specifinę dvasinę valdžią, kuri skiriasi nuo politinės valdžios ir net gali pastarąją riboti. Valančiaus veikla nėra išskirtinis reiškinys Katalikų Bažnyčios istorijoje. Ne pirmą kartą Katalikų Bažnyčios hierarchams teko konfliktuoti su imperatoriumi. Valančiaus atvejis išskirtinis tik tuo, kad katalikiškas *protestas spiritualis* susidūrė su Rusijos imperatoriumi ir Rytų krikščionybės suformuota politinė kultūra. Kalbant apie Valančiaus *interregnum*, būtina pripažinti, kad lietuvių tautinis sąjūdis gimė Katalikų Bažnyčios ir Rusijos imperijos susidūrimo kontekste. Valančiui pirmiausia rūpėjo *Respublica Christiana*, o ne lietuvių tautinio sąjūdžio reikalai, kuriems jis tikrai nebuvo abejingas, bet kurie nebuvo jo svarbiausias tikslas. Lietuvių tautinio tapatumo reikalai jo akiratyje atsivėrė kaip sudedamoji kovos

už katalikybę dalis. Valančius pasipriešino Rusijos caro primestam *cuius regio, eius religio* principui. Kovai su patvaldyste jis pasitelkė anksčiau protestantų naudotas priemones – liaudies švietimą gimtąja kalba, valstiečių moralinį ir religinį ugdymą, knygų leidybą ir pagarbą kaimo žmonių kultūrai. Vokiečių teisės ir politikos filosofo Carlo Schmitto terminais kalbant, tai buvo katalikiškas *complexio oppositorum* (Schmitt 1996: 4). Susidūręs su Katalikų Bažnyčios išlikimo iššūkiais, Valančius naudojo priemones, kurios kitais laikais būtų priskirtos katalikybės oponentams, ir sugebėjo derinti iš pirmo žvilgsnio nesuderinamus principus. Kai 1848 m. Vakarų Europos šalys jau rinkosi liberalizmą, socializmą, anarchizmą ar konservatizmą, Lietuva buvo nustumta į XVII a. religinių kovų lygmenį. Tai geriausiai rodo katalikybės ir stačiatikybės konfliktas. Be dėmesio šiai aplinkybei sunku suprasti lietuvių tautinio sąjūdžio atsiradimą.

Netiesioginės valdžios fenomenas

Lietuvių tautinis sąjūdis gali būti apibūdintas kaip turintis savo monarchinį, aristokratinį ir demokratinį laikotarpį. Į šio sąjūdžio monarcho vaidmenį rimčiausiai pretenduoja Valančius. Po jo atėjo įvairiausių inteligentų elitinių, sakytume „aristokratinų“, sąjūdžių laikai, kol galiausiai įsigalėjo masinė demokratija ir žmonės masiškai įsitraukė į tautinį sąjūdį. Valančius kaip vyskupas turėjo monarchiją primenančią valdžią, tačiau tai buvo tik netiesioginė valdžia, *potestas indirecta*. Skirtingai negu vėlesni lietuvių tautinio atgimimo sąjūdžio veikėjai, Valančius turėjo realią, instituciškai įformintą politinę valdžią, tačiau tik *potestas indirecta* forma. Ši valdžios forma reikalauja prisiimti visus su jos turėjimu susijusius pavojus. *Potestas indirecta* turėtojas sulaukia didelio

žmonių palaikymo, tačiau prirėkęs negali jų apginti politinėmis priemonėmis. Valančius negalėjo pasakyti *protego ergo obligo*. Jis valdė tik žmonių sielas ir protus, pats turėdamas paklusti Rusijos imperatoriui. Jo pečius slėgė tokia didelė atsakomybės už naujas pilietines iniciatyvas našta, su kokia nesusidūrė nė vienas vėlesnių laikų Lietuvos politikas. Kuo drąsesnės darėsi jo pilietinės iniciatyvos, tuo didesnė tapdavo atsakomybė už tuos, kurių jis prirėkęs negalėdavo apginti politinėmis priemonėmis. Valančius turėjo tik netiesioginę, jo religiniu ir moraliniu autoritetu grindžiamą valdžią, nė iš tolo neprimenančią dabartinių demokratinės visuomenės netiesioginės valdžios formų, siejamų su žiniasklaidos, verslininkų ar nevyriausybinių organizacijų veikla. Valančius pirmasis prisiėmė institucinę atsakomybę už naujai besikuriančios tautos likimą. Daukantas turėjo atsakyti tik už savo parašytas knygas. Valančius prisiėmė atsakomybę už visą jo pilietinių iniciatyvų mobilizuojamą Žemaičių vyskupiją. Vytautas Kavolis pasiūlė įtikinamą Daukanto ir Valančiaus nesutarimų aiškinimą: „Žemaičių caras negalėjo laisvo intelektualo laikyti sau lygiu“ (Kavolis 1994: 454).

Michelis Foucault kalbėjo apie moderniąją „pastoracinę“ valdžią, kilusią iš krikščionybės (Foucault 2006: 175). „Pastoracinės valdžios“ terminas gerai tinka Valančiaus kaip vyskupo veiklai apibūdinti. Vyskupas pagal pareigas yra tikinčiųjų ganytojas, piepmuo ir kerdžius. Valančius aiškiai suprato, kad žmones valdyti gali ne tik imperatorius, bet ir bažnytinis autoritetas. Valstiečių moralinė ir religinė savivoka, jų sąžinės apskaita ir pasaulio supratimas gali būti traktuojama kaip svarbi politinė (arba parapolitinė) jėga. Valančius rūpinosi tikinčiųjų bendruomene, o ne politinės geografijos sąvokomis, valsty-

be ar politinės tautos reikalais. Jo pastoracinė veikla sukūrė nepolitinį žmonių bendrumą, kuris po kelių dešimtmečių virto naujai susikūrusios tautos politinio bendrumo pagrindu. Tai, ką Valančius suvokė kaip *protestas spiritualis*, vėlesnių kartų lietuvių inteligentai vadino „kultūros“ terminu. Tarpukario Lietuvos kultūros filosofiją galima apibūdinti kaip diskusijos apie *protestas spiritualis* tęsinį. Net paskutinėmis nepriklausomos Lietuvos valstybės dienomis Stasys Šalkauskis kalbėjo apie kultūros reikšmę: „Valstybinių teritorijų ir net pačios nepriklausomybės revizija iš šalies yra eventualiai galima. Tada tautinis kultūrinis tautos atsparumas ir jos kultūrinis reikšmingumas gali vaidinti sprendžiamųjų veiksnių vaidmenį“ (Šalkauskis 1995: 465).

Valančius suprato Vakarų Europos romantikams svarbią idėją – kalba visada yra arčiausiai žmonių sielos. Iki jo galima rasti daug autorių, pasakiusių gražių žodžių apie lietuvių kalbą, tačiau tik Valančius susirūpinimą lietuvių kalba pavertė Katalikų Bažnyčios kaip institucijos rūpesčio objektu. Lietuvių kalbos vaidmens supolitinimas yra neabejotinas jo nuopelnas. Lietuvių kalbos išstūmimą iš viešojo carinės Rusijos gyvenimo jis susiejo su valstiečių socialiniu ir kultūriniu pažeminimu. Valančius religijos, kalbos ir valstiečių pasaulio suvokimą padarė politiniu veiksniu. Tačiau jis tikrai nemanė, kad ši kovos už religiją, kalbą ir kultūrą jungtis gali baigtis nepriklausomos Lietuvos valstybės sukūrimu. Tam būtų reikėję nepaprastos filosofinės vaizduotės, prilygstančios didžiausių utopistų vaizduotei. Valančius buvo politinis realistas. Jis sau kėlė įgyvendinamus tikslus ir nuolatos atsižvelgdavo į aplinkybes bei turimus išteklius. Vincas Trumpa rašė: „Visas romantizmo sąjūdis buvo atsirėmęs į praeitį. Juo buvo užsikrėtęs ir Daukantas. Bet ne Valančius“ (Trumpa 2001: 122). 1850 metų

sociologinės Lietuvos gyventojų apklausos tikrai nebūtų parodžiusios, kad valstiečiams ir miestiečiams reikėjo bent kokios politinės autonomijos. Valančiaus valdoma Žemaičių vyskupija pirmoji įgyvendino nors menkiausią bręstančios tautos kultūrinės autonomijos siekį. Vyskupijos sienos tapo pirmomis naujai besikuriančios tautos sienomis.

Valančiaus asmenybė verčia prisiminti XIX a. pabaigos vokiečių kultūros filosofų išgarsintą nomologinių ir ideografinių mokslų perskyrą. Valančiaus veikla neturi būti suprantama kaip vien bendro istorinio dėsningumo atspindys. Į jo darbus reikia žiūrėti kaip į nepakartojamą įvykį, nulemtą asmenybės išskirtinumo ir susiklosčiusių aplinkybių. Valančius yra kaip Kleopatros nosis, kuri, Blaise'o Pascasio nuomone, pakeitė Romos imperijos istoriją. Valančius pakeitė Lietuvos istoriją, nepaisant panašių daugybėje kitų šalių vykusių procesų. Svarbu išsaugoti Valančiaus asmenybės nepakartojamumo suvokimą. *Interregnum* situacija yra išimtinė situacija, reikalaujanti nestandartinių veiksnių ir išskirtinių asmenybių. Kalbant politinės teologijos kalba, galima sakyti, kad *interregnum* atitiko religinį stebuklą. Netikėtai atsirado reiškiny, kurio negalėjo suprasti nei prieš tai buvusios, nei po to atėjusios kartos. Valančius nebuvo nacionalistas. Jo veiklą valdė katalikiška ortodoksija, kuri lietuviškai kalbančius valstiečius pastebėjo tik todėl, kad nuo jų priklausė jos ateitis. Kaip pagrindinis *interregnum* epochos veikėjas, Valančius pasmerktas vėlesnių kartų nesupratimui. Pripažindami jo nuopelnus, vėlesnių kartų atstovai nepripažįsta, kad jis yra moderniosios lietuvių tautos tėvas. Šiam vaidmeniui randami kiti veikėjai, nepriklausantys dvasininkų luomui. Religija demokratinių visuomenių piliečiams atrodo kaip skaldantis, o ne jungiantis veiksnys.

Nepriklausoma Lietuvos valstybė gali būti apibūdinta kaip nenumatytas Valančiaus veiksmų padarinys. Jis nekalbėjo apie nepriklausomą valstybę ir būtent todėl negali būti vadinamas moderniosios lietuvių tautos tėvu. Be to, tam trukdo ir jo religinis luomas. Tai svarbi po Valančiaus įvykusi lietuvių kultūrinės savivokos permaina. Didysis paprastų kaimo žmonių sielų ganytojas negali būti pripažintas politiniu autoritetu, nes buvo religinis autoritetas. 1883–1918 metais veikusios dvi lietuvių inteligentų kartos sukūrė savo naujus autoritetus. Ši aplinkybė leidžia dar geriau suprasti Valančiaus *interregnum* prasmę. Lietuviškasis nacionalizmas arba modernioji tautinė doktrina yra daug artimesnė Daukantui, o ne Valančiui. Pastarojo išugdyta lietuvių tauta po pusės amžiaus įžengė į naują savo istorinės raidos etapą, kai vyskupas jau negalėjo būti pripažintas kaip tautą vienijantis autoritetas. Tai kaina, kurią jis turi mokėti už buvimą pagrindiniu *interregnum* epochos herojumi.

Valančiaus sukurta *interregnum* epocha baigėsi, kai lietuviai ir lenkai susitiko kaip skirtingoms kultūroms priklausantys tautiniai demokratai. Valančius nebuvo tautinis demokratas. Alexis de Tocqueville'is savo 1835 metais išleistame veikle *Apie demokratiją Amerikoje* žavėjosi demokratija, bet sielojosi dėl religijos. Valančius mąstė priešingai – jis neabejojo savo laikmečio Lietuvos visuomenės prisirišimu prie religijos, bet nesisielojo dėl demokratijos. Tik vėlesnių kartų politiniai veikėjai pradėjo įrodinėti, kad jo veikla nutiesė kelią į demokratiją. Reikia pripažinti, jog tai visiškai pagrįstas požiūris. Beveik nieko apie demokratiją nekalbėjęs Valančius atvėrė duris Lietuvos demokratinei revoliucijai. Jo kova už Katalikų Bažnyčios teises sutapo su naujų socialinių sluoksnių kova už demokratiją. Tai vienas iš tų istorinių

laikotarpių, kai demokratija negalėjo apsieiti be religijos. Atvirai simpatijų demokratijai nerodęs Žemaičių vyskupas tapo pagrindiniu demokratijos puoselėtoju. Pauliaus Subačiaus žodžiais, Valančiaus politinės brošiūros „efektingai ugdė tiek religinį, tiek politinį sąmoningumą, siejo juos“ (Subačius 1999: 98).

Vienoje Valančiaus *interregnum* pusėje stovėjo feodalinis *regnum*, o kitoje – naujas tautinis sąjūdis ir tautinė valstybė. Pastaroji neįsivaizduojama be demokratiniais principais grindžiamos visuomenės ir politinės tvarkos. Valančiaus *interregnum* padėjo ištrūkti iš dviejų imperijų – Abiejų Tautų Respublikos ir Rusijos imperijos. Valančius įgyvendino sunkiai įgyvendinamą uždavinį. XIV a. Lietuva su Lenkijos pagalba įžengė į katalikiškų tautų šeimą. Lig šiol mažai pastebėta, kad būtent Valančiaus Žemaičių vyskupija tapo pagrindine tarpininke, padėjusia ištrūkti iš lenkų kultūros įtakos. Tai nebuvo jo sąmoningas tikslas. Tačiau būtent jo veikla tapo viena iš svarbiausių prielaidų šiam tikslui pasiekti. Katalikybė veikė kaip lenkų ir lietuvių politinio atsiskyrimo tarpininkė. Rusijos imperija taip pat gavo Valančiaus pamoką. Remdamiesi represijomis, carinės Rusijos politikai susikūrė didelių problemų kelyje į žmonių širdis. Tai ryškiai parodė pirmųjų dviejų dvidešimtojo amžiaus dešimtmečių įvykiai ir ypač dvi 1917 metų revoliucijos.

Demokratijos ir nacionalizmo santykis

Valančius neabejotinai buvo revoliucijos kritikas, bet būtent jis prisidėjo prie demokratinės revoliucijos Lietuvoje. Jo valdytoje Žemaičių vyskupijoje gimė tai, kas Prancūzijoje ir kitose Vakarų bei Vidurio Europos šalyse įgavo politinės revoliucijos

pavidalą. Karlas Marxas yra sakęs, kad vokiečiai revoliuciją įgyvendino ne praktikoje, bet filosofijoje. Parafrazuojant šią mintį, galima sakyti, kad Valančius demokratine revoliuciją įgyvendino su nedemokratiškos vyskupijos pagalba. Žvelgiant iš platesnės istorinės perspektyvos, galima sakyti, kad tai buvo netoliaregiška Katalikų Bažnyčios politika. Demokratinė revoliucija tam tikrame savo raidos taške tapo daug labiau svetima religijai, negu Valančiaus laikais. Tai reiškia, kad prisidėdamas prie Lietuvos ir Rusijos imperijos demokratėjimo jis savo rankomis išaugino jį peržengusią kartą. Jo veiklą kritikavo tiek prieš tai buvusi, tiek po to atėjusi karta. Pirmoji Valančių vadino chlopomanu, o antrajai jis atrodė kaip nepakankamas tautininkas, polonofilas ir net caro valdžios įrankis. Praėjus penkiasdešimčiai metų po Valančiaus mirties, Vaclovas Biržiška jo net nenorėjo vadinti lietuvių patriotu (Biržiška 1994: 386). Žvelgiant į tokius vertinimus, Valančių galima apibūdinti kaip sulaikytoją (κατέχων), kuris aprašytas Naujojo Testamento „Antrajame laiške tesalonikiečiams“ (2Tes2,6). Jis riboja carinės Rusijos administracijos siekius, gesino lenkiškai kalbančio bajorų luomo pretenzijas ir neleido įsišėlti lietuvių nacionalizmui.

Savo praktiniais darbais Valančius peržiūrėjo Abiejų Tautų Respublikos istoriją. Jis suprato, kad Abiejų Tautų Respublikoje buvo užmiršta „liaudimi“ vadinama tautos dalis. Šis jo įsitikinimas buvo 1791 metų gegužės 3 dienos Konstitucijos idėjų tęsinys, tačiau su viena esmine išlyga. Varšuvos konstitucionalistai norėjo, kad Abiejų Tautų Respublika taptų modernia, t. y. unitarine, valstybe. Valančius mąstė kitaip. Jo nuomone, paprasti kaimo žmonės turi teisę savo kultūrinius poreikius tenkinti gimtąja kalba. Jo kaip vyskupo uždavinys buvo apginti

religijos laisvę. Tai darant paaiškėjo, kad politinės Abiejų Tautų Respublikos dalimi nebuvusi liaudis yra išskirtinės svarbos veiksnys. Katalikų Bažnyčia negalėjo savęs apginti be rūpesčio paprastų kaimo ir miesto žmonių švietimu bei tautinės savimonės ugdymu. Tai dar vienas *interregnum* epochos paradoksas. Nacionalizmas formavosi kaip kosmopolitinių Katalikų Bažnyčios siekių įgyvendinimo padarinys.

Bet kuris *interregnum* laikotarpis reiškia netikrumą ir neaiškumą. Valančiaus uždavinys buvo juos sumažinti. Jo vadovaujama Katalikų Bažnyčia padėjo pereiti iš ikimodernios į modernią kultūrą, net kai pastaroji dramatiškai atsigrėžė prieš ją pačią. Tautinė valstybė tam tikra prasme buvo Valančiaus žmogaus ir visuomenės sampratos atmetimas. Kiekviena tautinė valstybė anksčiau ar vėliau atitrūksta nuo ją įkvėpusios kultūros filosofijos ir yra iki galo neįgyvendinamas pažadas. Pasinaudojus vienos Vaižganto knygos paantrašte „Kovos dėl kultūros vaizdai“, galima sakyti, kad Valančius pradėjo kovą už naujų visuomenės sluoksnių įtraukimą į aukštąją kultūrą. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politiniame gyvenime nedalyvavę valstiečiai gana greitai suvokė, kad politinė nepriklausomybė yra vienas iš svarbiausių jų siekių. Valančiaus kova už lietuvių kalbą ir kultūrą buvo moralinio tikslo dalis – paprastus kaimo ir miesto žmones pakylėti kultūrinių hierarchijų laiptais. Kadangi ši visuomenės dalis ilgą laiką buvo atskirta nuo aukštosios kultūros, pasaulinės kultūros laimėjimų perėmimas tapo svarbia tautinio atgimimo sąlyga.

Mykolas Rōmeris Lietuvoje įtvirtino klaidingą tautinės valstybės prigimties sampratą. Tai rodo du pagrindiniai dalykai. Pirma, Rōmeris tautinę valstybę suvokė kaip teritorinės valstybės nacionalizaciją. Jo

nuomone, valstybė yra teritorinis darinys, nesutampantis su tautos ribomis, o nacionalistai šiam dariniui primetė tam tikrą socialinį ir kultūrinį turinį. Römeris negalėjo susitaikyti su tuo, kad valstybė tapo tautos organizavimo įrankiu, kažkuo panašiu į korporaciją. Kitais žodžiais tariant, jam nepatiko, kad tautinė valstybė sujungė kultūrą ir politiką. Jo nuomone, nacionalizmas iškreipia valstybę, nes ji turi būti aukščiau tautos. Tai klaidingas įsitikinimas, neatitinkantis XIX a. politinės istorijos faktų. Valančiaus *interregnum* rodo, kad lietuviai negalėjo nacionalizuoti valstybės, nes jos tiesiog neturėjo. Tautinė valstybė privalėjo įgyvendinti vieną išankstinę sąlygą – liaudis turėjo tapti tauta. Pirmą teritoriją, kurią lietuviai galėjo nacionalizuoti, buvo Žemaičių vyskupija. Veikdamas kultūriškai, Valančius veikė kaip politikas. Nėra jokio rimto pagrindo kalbėti apie Römerio minimą teritorinės valstybės nacionalizaciją. Pirmiau reikėjo sukurti tam būtiną tautą.

Kita Römerio klaida yra susijusi su požiūriu į nacionalizmo ir demokratijos santykį. Jo žodžiais, „iš tikrųjų su demokratija ir demokratiniu mokslu nacionalizmas yra nesuderinamas“ (Römeris 1995: 142). Römeris manė, kad nacionalizmas demokratiją pakeičia „nacional-demokratija“. Šis įsitikinimas taip pat prieštarauja istorinei Valančiaus *interregnum* patirčiai. Žemaičių vyskupas sąmoningai atsigrėžė į tuos, kurie buvo tikrasis *demos*, t. y. liaudis. Neįmanoma kalbėti apie demokratiją pirmiau nesukūrus *demos*. Net ir tiesiogiai neįsakydamas demokratijos, Valančius Lietuvos valstiečiams padėjo surasti kultūrinį bendrumą, kuriuo jie galėjo dalytis kaip žmonės, o vėliau ir kaip piliečiai. Römeris nesuprato, kad prieš pradėdamas kalbėti apie demokratiją pirmiau reikia rasti kultūrinį tapatumą turintį *demos*.

Nacionalistai tai vadino „tautos dvasios“. „tautinės individualybės“ ar „tautinės kultūros“ sąvokomis. Naujai besiformuojanti lietuvių tauta atliko būsimo demokratijos subjekto vaidmenį. Demokratinės Lietuvos iškilimas į muziejų atidavė Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. Senoji bajorų tauta iš esmės skiriasi nuo moderniosios lietuvių tautos.

Valančius demokratinės visuomenės pagrindus formavo pats nebūdamas politinės demokratijos šalininkas. Naujosios lietuvių tautos kultūrinė ir politinė mobilizacija savo pradiniam etape vyko religijos pagrindu. Kavolio nuomone, Valančiaus visuomeninės iniciatyvos formavo bendrų politinių veiksmų patyrimą: „Politikos mokslų terminija kalbant, blaivybės sąjūdis Didžiosios Lietuvos lietuviams duoda pirmąjį taikingą „masių mobilizacijos modelį“ (Kavolis 1994: 446). Tapdami kovos už savo religinį tikėjimą dalyviais, Valančiaus valdytos vyskupijos gyventojai stiprino savo tautinę savivoką. Atsirado nauja politinės lygybės samprata, iš esmės besiskirianti nuo Abiejų Tautų Respublikos politinės lygybės supratimo. Valančiaus kova už religinio tikėjimo laisvę peraugo į tautinio atgimimo sąjūdį. Römeris klydo sakydamas, kad nacionalizmas prisitaikė prie demokratijos (Römeris 1995: 240). Viskas vyko atvirkščiai – demokratija prisitaikė prie nacionalizmo. Jeigu lietuviai nebūtų sukūrę naujos tautos, nebūtų atsiradusi nauja demokratija.

Atsisveikinimas su kunigaikštyste

Tautinis sąjūdis buvo lėtai vykstanti kultūrinė revoliucija. Į politinį gyvenimą buvo įtraukti „atstumtųjų“ (Lietuvoje nelabai tinka sakyti „trečiojo“) luomo žmonės. Modernioji piliečių lygybė grindžiama tauta pamažu užėmė feodalinės monarchijos vietą. Abiejų Tautų Respublikos monarchai nebuvo tikri

suverenai, nes priklausė nuo juos renkančių didikų ir bajorų valios, nesugebėdami iškilti virš visų luomų ir apginti *raison d'état*. Tai pavyko padaryti tik tautinei valstybei, kuri vienodai iškilo virš visų piliečių, nepataikaudama nė vienai grupei ar luomui. Valančius nemanė, kad lietuvių tauta gali tapti tokiu pat politinės valdžios suverenu, kaip Abiejų Tautų Respublikos karaliai ar Rusijos imperatoriai. Tačiau būtent jo darbais buvo formuojama lietuvių tauta, kuri vėliau tapo politiniu suverenu. Jo veiklą galima apibūdinti vokišku *Bildung* terminu. Tautinė valstybė nuo pat savo atsiradimo buvo plačiai suprasta pedagogika. Valančiaus rūpestis parapinėmis mokyklomis, knygų ir vadovėlių leidyba, liaudies švietimu bei jos kasdienio gyvenimo modernizavimu sukūrė naujos lietuvių tautos formavimo modelį. „Ausros“ autoriai, kalbėdami apie „Lietuvos apšvietimą per dvasišką mokslą“, „apšvietimą tikrai tėviškoje kalboje“ ar „tautos laimę per tikrąją kultūrą“, pratęsė Valančiaus pradėtą politinį darbą.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir tautinės valstybės skirtumą nesunku apibūdinti dviem sąvokomis – „tautos kūrimas“ ir „valstybės kūrimas“. Nei Valančius, nei kiti tautinio sąjūdžio veikėjai iki pat 1918 metų nebuvo prileisti prie valstybės kūrimo darbų. Jeigu tautinė valstybė būtų nuosekliai tęsusi kunigaikštystę, nebūtų reikėję socialinės ir kultūrinės „tautos kūrimo“ revoliucijos. Nuo XIX a. lietuviai naudoja paradoksalų istorinį pasakojimą – sako esantys sena tauta, sukūrusi Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, bet tam, kad sukurtų naują valstybę, buvo priversti sukurti naują tautą. Kunigaikštystę ir tautinę valstybę skiria ne tik politinė forma, bet ir tauta. Tiksliau, skiria naujas tautos ir politinės valdžios santykio supratimas. Nacionalistai siekė kultūrinės revoliucijos, todėl galima tik stebėtis, kad jie dar griežčiau

neatsiribojo nuo feodalinių laikų palikimo. Tam jie turėjo teisę ir pagrindą. Įvyko mažas kultūrinis stebuklas, kurį gerai rodo Maironio kartos veikėjų savivoka – važiuojant pro Trakų pilį, jiems iš skausmo verkė širdis. Šį dalyką sunku paaiškinti moksliskai. Tai daugiau mitinės sąmonės apraiška. Baudžiauninkų vaikai sugebėjo rasti ryšį su ta savo tautos istorijos dalimi, kuri jos tėvų ir senelių net nepripažino piliečiais.

Nacionalizmas ir socializmas dažnai grindžiami vienodais argumentais. Nacionalistai kalba apie tautą, o socialistai – apie liaudį. Daugelyje kalbų šie du skirtingi dalykai apibūdinami tuo pačiu žodžiu. Lietuviai visą sovietmetį naudojos rusiško *народ* dviprasmiškumu. Kai sovietinės valdžios atstovai kalbėjo apie „liaudies kultūrą“, nacionalistai tai aiškino kaip „tautos kultūrą“. Tiek nacionalizmo, tiek socializmo atveju susiduriame su sociokratija – kokio nors socialinio sluoksniu, klasės ar bendruomenės pretenzija į politinio suvereno vaidmenį. Valančiaus valdyta Žemaičių vyskupija taip pat buvo sociokratijos forma. Tik jos atveju tautos ir liaudies vietą užėmė kažkoks keistas tarpinis darinys, kurio pagrindinis bruožas – vyskupo autoritetas. Šiuo požiūriu Jürgenas Habermasas teisingai, sakydamas, kad kova už religijos laisvę buvo pirmoji kovos už kultūrinės teises forma (Habermas 2004: 5). Tam, kad lietuviai pradėtų kovą už savo politines teises, jie pirmiau turėjo apginti religinius įsitikinimus. Antanas Maceina savo *Tautiniame auklėjime* reikalavo, kad katalikybė būtų tautiška. Valančiaus požiūris kitas – tautiškumas turi derėti su kosmopolitine katalikybės prigimtimi.

Tauta yra beveik būtinas moderniosios demokratijos elementas. Tik susiformavus lietuvių tautai, abstrakti *demos* sąvoka įgavo konkretų kultūrinį turinį. Paaiškėjo, kur galima brėžti save valdyti pajėgiančio politinio

suvereno ribas. Tauta pakeitė monarchų ir aristokratų politinę valdžią, reikalaudama visus pripažinti lygiateisiais piliečiais. Buvo surastas naujas valstybę vienijantis pagrindas, prieštaraujantis tiek Abiejų Tautų Respublikos, tiek Rusijos imperijos politinio suvereniteto sampratai. Paaiškėjo, kad bendra Lietuvos ir Lenkijos valstybė jungė ne tautas, bet tik tam tikro luomo žmones. Kaip pagrindinis *interregnum* veikėjas, Valančius nutraukė ryšius su feodalinė valstybe ir padėjo pereiti prie naujos politinio suvereniteto sampratos. Net jeigu *interregnum* laikotarpio pabaiga neatitiko vyskupo intencijų, be jo veiklos sunku įsivaizduoti didžiausios lietuvių kultūrinio tapatumo krizės įveikimą. Po Valančiaus net tie, kurie nemėgsta vyskupo, tapo priklausomi nuo jo sukurto kultūrinio tapatumo. Kaip pagrindinis *interregnum* epochos veikėjas, jis padėjo atsirasti naujai tautai. Aleksandravičius ir Kulakauskas klysta sakydami, kad Valančius negali būti priskirtas tautinio atgimimo epochai. Jo fenomeno esmę sudaro tai, kad priklausydamas šiai epochai jis nėra jai visiškai tapatus.

Išvados

Analizuojant Valančiaus veiklą, svarbu prisiminti Kanto faktų ir sąvokų perskyrą. Valančius negali būti suprstas tik kaupiant istorinius duomenis. Būtina matyti ir jų supratimą formuojančias sąvokas, idėjas ir koncepcijas. Kai Valančiaus tyrinėtojai nesutaria dėl veiklos vertinimų, nebūtinai skiriasi faktai. Ne mažiau svarbūs yra skirtumai tarp vartojamų sąvokų, koncepcijų ir normų. Nekeičiant faktų, galima keisti juos aiškinančias koncepcijas. Tai svarbus Valančiaus tyrinėjimų aspektas. Tęsiant seną šios asmenybės veiklos tyrinėjimų tradiciją, reikia ieškoti naujų conceptualinių rėmų. Būtinai daug glaudesnis istorikų ir filosofų

bendradarbiavimas. Istoriniai faktai yra svarbus dalykas, tačiau jų supratimą nesunkiai gali pakeisti kelios naujos sąvokos. Valančius sukūrė politinio gyvenimo formą, kuriai suprasti netinka įprastinės politikos mokslo koncepcijos.

Valančiaus valdyta Žemaičių vyskupija turi būti suvokiama kaip Lietuvos politinės istorijos dalis. Valančius nebuvo tik vyskupas ir kultūrininkas, bet veikė kaip pirmas naujai besiformuojančios lietuvių tautos politikas. Jo valdytą Žemaičių vyskupiją galima apibūdinti kaip tarpinę grandį tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir lietuvių tautinio sąjūdžio, iš kurio po kiek laiko susiformavo tautinė valstybė. Žemaičių vyskupija nebuvo tik bažnytinis administracinis vienetas, bet veikė kaip naują tautą formuojanti ir politiškai ginanti institucija. Šio dalyko suvokimas priklauso nuo požiūrio į politiką. Niekas nėra politiška savaime, bet viskas gali būti įtraukta į politinį gyvenimą. Valančius politinę prasmę suteikė vyskupijos institucijai. Nors jis pats save suvokė kaip Katalikų Bažnyčios vyskupą, jo veiklos rezultatai vertė permąstyti daugelį iš anksčiau paveldėtų politinių sąvokų. Didžiausius iššūkius patyrė bajorų demokratijos ir pilietiškumo sąvokos. Įtraukdamas valstiečius į kovą už Katalikų Bažnyčios teises, Valančius mokė juos kovoti už politines teises. Jo rūpestis paprastų kaimo ir miesto žmonių švietimu formavo naują politinės lygybės sampratą, iš esmės besiskiriančią nuo Abiejų Tautų Respublikos lygybės supratimo. Lietuvos Katalikų Bažnyčia negalėjo savęs apginti be rūpesčio kaimo ir miesto žmonių švietimu bei jų tautine savimone. Tai vienas didžiausių Valančiaus sukurtos *interregnum* epochos paradoksų. Lietuvių nacionalizmas atsirado kaip kosmopolitinius Katalikų Bažnyčios siekius atitinkantis sąjūdis.

LITERATŪRA

- Aleksandravičius, E.; Kulakauskas, A. 1996. *Carų valdžioje. Lietuva XIX amžiuje*. Vilnius: Baltos lankos.
- Biržiška, V. 1994. Iš vysk. M. Valančiaus veiklos. In: *Lietuvių tautinio atgimimo istorijos studijos. Atgimimas ir Katalikų Bažnyčia*. T. 7. Vilnius: „Katalikų pasaulio“ leidykla, p. 372–387.
- Foucault, M. 2006. „*Omnes et Singulatim*“: Toward a Critique of Political Reason. In: *The Chomsky – Foucault Debate on Human Nature*. New York, London: The New Press.
- Habermas, J. 2004. Religious Tolerance – The Pacemaker for Cultural Rights. *Philosophy* 79: 5–18.
- Kavolis, V. 1996. *Žmogus istorijoje*. Vilnius: Vaga.
- Merkys, V. 1999. *Motiejus Valančius. Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo*. Vilnius: Mintis.
- Römeris, M. 1995. *Valstybė*. T. 2. Vilnius: Pradai.
- Schmitt, C. 1996. *Roman Catholicism and Political Form*. Westport, Connecticut, London: Greenwood Press.
- Subačius, P. 1999. *Lietuvių tapatybės kalvė*. Vilnius: Aidai.
- Šalkauskis, S. 1995. *Raštai*. T. 4. Vilnius: Mintis.
- Trumpa, V. 2001. *Apie žmones ir laiką*. Vilnius: Baltos lankos.
- Valančius, M. 1972. *Raštai*. Vilnius: Mintis.

THE ACTIVITIES OF MOTIEJUS VALANČIUS FROM THE VIEWPOINT OF POLITICAL PHILOSOPHY

Alvydas Jokubaitis

Abstract. The aim of the article is to look into the activities of Motiejus Valančius from the perspective of political philosophy. Historians acknowledged that Valančius had created a separate epoch in Lithuanian history, however, they have not revealed the distinctive qualities that are definitive of the content of this period. Political philosophy is helpful in attempting to accomplish this task. One has to begin from available historical research and search for new concepts that would provide an explanation of the activities of Valančius. It is argued in the paper that the Samogitian episcopate that was governed by Valančius was the first political form of modern Lithuanian nation – an intermediate stage between the Grand Duchy of Lithuania and the nation state. Valančius was managing the institution that had a political meaning and created a distinct historical chapter which can be described as *interregnum*.

Keywords: Motiejus Valančius, nation state, democracy, *interregnum*.

Įteikta 2013 m. spalio 22 d.